

Kornai János

Tisztesség és bizalom a posztzocialista átmenet fényében

Gondolatok a Collegium Budapest „Honesty and Trust” kutatásának alapján

Tisztesség és bizalom – ez a két téma minden országban és minden időszakban fontos és izgalmas. Ám a posztzocialista átmenet időszakában talán még nagyobb a jelentősége, és tanulmányozása még élesebb kihívás, mint másutt és máskor. Ez készítette a Collegium Budapestet, ezt a nemzetközi interdiszciplináris kutatóintézetet arra, hogy széleskörű kutatást kezdeményezzen a címben jelzett témák vizsgálatára.1 Számos szakma – közgazdaságtudomány, politikatudomány, szociológia, jogtudomány, antropológia és politikai filozófia – a világ 17 országából összegyűlt művelői fogtak össze, hogy kicseréljék tapasztalataikat és leírják gondolataikat.

A jelen cikk szellemi háttérét a Collegium Budapest keretében végzett nagyszabású kutatás alkotja.2 Az ott készült tanulmányokból számos gondolatot vettem át, több helyen a tanulmányokban közölt empirikus tapasztalatokra hivatkozom. S ami nem kevésbé fontos, a kutatócsoportunkban folytatott élénk viták erjesztően hatottak gondolkodásomra. Mindazonáltal a cikk nem tekinthető a kutatás összefoglalásának. Nem is törekedtünk arra, hogy közös végeredményre jussunk. Jó néhány kérdésben nem is jutottunk egyetértésre. Írásom nem más, mint amit az alcím ígér: néhány saját gondolat, amely a Collegium Budapest-project ihletésére alakult ki bennem. Ízelítő, amely talán kedvet csinál az olvasónak, hogy odalépjen a terített asztalhoz, azaz közelebből megismerkedjék a részletesen kidolgozott tanulmányokkal.

Előljáróban felhívom a figyelmet, hogy írásom általában a posztzocialista átmenet országairól szól, s nem speciálisan Magyarországról, bár mondanivalóm nagy része vonatkozatható a mi országunkra is.

A kutatás százféle jelenséget és összefüggést vizsgált, míg ez a rövid írás ezeknek csupán a töredékét érinti. Három probléma vizsgálatára szorítkozom: 1) A vállalatok közötti kapcsolatok. 2) A bizalmat érdemlő állam építése. 3) A bizalom erősítésének stratégiája.

Kapcsolat vállalat és vállalat között

A piac működése a vevő és az eladó közötti magánszerződésen alapul. A közgazdász diák, amikor mikroökonómiát tanul, már a kurzus egyik első óráján megismerkedik a vevő és az eladó szerződésével, amelyről feltételezik: az eladó szállítja a szerződésben meghatározott árut vagy szolgáltatást, a vevő pedig megfizeti a szerződésben kikötött árat. A szerződést megköthetik írásban, s mindkét fél aláírásával hitelesíti a kötelezettségvállalást. A szerződés azonban akkor is kötelezi mindkét felet, ha csak szóban kötötték meg, vagy némán, pl. azzal, hogy egy ismert adás-vételi processzus szabályait hallgatólagosan elismerte mindkét fél a tranzakció előtt. Az étteremben a vendég nem ír alá előzetes szerződést, amelyben megígérné, hogy a fogyasztás után kifizeti a számlát – de azzal, hogy az asztalhoz ült, hallgatólagosan erre szerződött az étteremmel.

A valóság több ponton eltér az adásvételi szerződés ideális modelljétől.

Nincs tökéletes szerződés. Még a legrészletesebben megfogalmazott szerződés sem képes minden részletet előre szabályozni, hiszen bonyolult tranzakcióknak ezernyi paramétere lehet. Emellett a szerződés a jövőre vonatkozóan ad előírásokat, márpedig a jövő a legnagyobb igyekezet mellett sem látható pontosan előre.

A vevő és az eladó szerződésének ki kell egészülnie azzal, hogy mindkét fél tisztességesen viselkedik. És itt lép a képbe a bizalom. Amikor a szerződést megkötik, a vevő bízik abban, hogy az eladó tisztességesen betartja a szerződés betűjét és szellemét az áru vagy szolgáltatás minőségét és a szállítási határidejét illetően. Az eladó pedig bízik abban, hogy a vevő fizetni fog. Minél tisztességesebb mindkét fél és minél erősebb a bizalom, annál kisebb a tranzakciós költség.

A bizalom foka sokféle formában mérhető. Pl. kifejezésre jut a következőképpen: milyen arányban követeli meg az eladó a vevőtől, hogy előre fizessen. Figyelemreméltó, hogy Belorussziában, Ukrajnában és Oroszországban 40% körül van ez az arány, míg Magyarországon, Csehországban vagy Lengyelországban csak 10% körül.3

Ahol magánszerződések vannak vevő és eladó között, ott szerződésszegések is előfordulnak. A piac (és általában a társadalom) tisztességének jó fokmérője, milyen gyakoriak és milyen súlyosak a szerződésszegések. Noha erre nincs összefoglaló adat, eléggé általános az a vélemény, hogy a mi posztzocialista régióinkban gyakoribb és súlyosabb ez a baj, mint a hagyományos, érett piaci gazdaságokban.

A magánszerződés betartását az államnak kell kikényszerítenie. Vita van arról, mi a szerepe az államnak a modern demokratikus piaci gazdaságban. Ám még az állam szerepét a minimumra csökkenteni kívánó politikai filozófia sem vonja kétségbe, hogy az államnak kell kikényszerítenie a magánszerződés betartását. Ez a minimális államnak is klasszikus feladata. Megállapítható, hogy ezt a szerepét mindenütt fogytékosan látja el, s különösen nyomasztóak a fogytékosságok a posztzocialista átmenet idején.

Kezdjük azzal, hogy maguk a törvények hézagosak. Ahogy az előbb megállapítottuk, hogy nincs hézag nélküli, tökéletes magánszerződés, most hozzáfűzhetjük, hogy nincsen tökéletes törvény. Elméletileg is bizonyítható, hogy a legnagyobb igyekezet és körültekintés mellett is maradnak rések, s minél tapasztalatlanabb vagy kapkodóbb a törvényalkotó (márpedig ez a helyzet a posztzocialista átmenet idején), annál távolabb lesz a törvény a tökéletességtől.

Ha a szerződés megsértésének ügyét valamelyik fél bíróság elé viszi, azt kell tapasztalnia, hogy a bírósági processzus igen lassú. (A posztzocialista régióban talán még lassúbb, mint a gyakorlottabb és hatékonyabb bírósági ágazatokkal rendelkező érettebb demokráciákban.) S ami még rosszabb: a bíróság esetleg részrehajló, sőt megvesztegethető.

Végül sok a gond a bírósági ítéletek végrehajtásával is. Gyengék, esetleg korruptak azok a szervezetek, amelyeknek a végrehajtás kikényszerítése a dolguk.

Végeredményben sokan azok közül, akik az államtól várhatnák el a magánszerződés hiánytalan megvalósításának kikényszerítését, nem bíznak eléggé az államban. A kutatás egyik résztvevője, Vadim Radajev professzor egy orosz felmérés adatait idézte.4 A megkérdezett vállalatvezetőknek mindössze 24%-a jelentette ki, hogy szerződésszegés esetén a bírósághoz fordulna.

Hogyan védekezik a vállalat, ha nem bízik eléggé az államban, azaz ha úgy érzi, hogy nem építhet eléggé a törvény erejére? Mindenekelőtt jól meggondolja, kivel kössön üzletet.

Kézenfekvő lehetőség, hogy üzleti kapcsolatait a kipróbált partnerekre korlátozza, akikkel korábban jó tapasztalatot szerzett. Ez erősíti a kölcsönös bizalmat, viszont szűkíti a potenciális eladó-vevő kapcsolatok körét, azaz korlátozza a versenyt. Átváltási (trade-off) viszonylat van tehát a bizalom és a verseny között. Minél inkább a bizalom válik kiválasztási kritériummá, annál inkább szűkül a verseny.

A személyes üzleti tapasztalat kiegészíthető információkkal. A szerződő fél megpróbálja előzetesen leinformálni a partnert. Valamilyen szakmai egyesület vagy kamara tagsága jelenthet némi biztosítékot. Vagy egyszerűen arra épülhet a bizalom, milyen a potenciális partner hírneve üzleti körökben. Kialakul (és kívánatos is, hogy kialakuljon) az üzleti élet szereplőinek egyedi reputációja. A szakmai-üzleti közvélemény osztályoz: „ez a

cég tisztességes, megbízhatunk benne, viszont ez a másik cég inkorrekt, tisztességtelen, nem megbízható.”

Mindenki szembekerült már egyéni vásárlóként ilyesfajta szelekciós problémával. Amikor életemben először jártunk Japánban, és első este feleségemmel vacsorázni akartunk, persze nem ismertük ki magunkat a vacsorázóhelyek menükártyáin, így hát – jobb híján – betértünk egy McDonalds-be, és hamburgert ettünk. Egyikünk sem szereti a hamburgert, de itt legalább tudtuk, hogy mit kapunk. A nagy multinacionális cég neve az egész világon garantálja a megbízható minőséget.

A hírnév, a reputáció alapján történő, bizalomra – és nem a szerződésbe foglalt konkrét feltételek mérlegelésére – épülő választás csökkenti a szerződésszegés okozta csalódást. Viszont ez is korlátozza a versenyt. Minél erősebb és hatásosabb a bizalmi háló, annál nehezebb a belépés. Ha nélkülözhetetlenné válik a szakmai egyesület ajánlása, az céhhé vagy zárt kartellé alakulhat, és magatartása versenyellenessé válhat.

Lehet, hogy üzletemberünk nem volt elég gondos (vagy elég szerencsés) a partner kiválasztásában, s az megszegte a szerződést. Tegyük fel, hogy abba a kategóriába tartozik, amely ilyenkor nem fordul a bírósághoz. Mit tehet? A legtöbben keserűen belenyugszanak a veszteségbe. Vannak azonban, akik ilyenkor saját kezükbe veszik a törvény végrehajtását. Pl. kiküldenek néhány erős fiatalembert annak az üzletembernek a lakására, aki nem fizette meg a tartozását. Abban a felmérésben, amelyet Radajev professzor idézett, s amelyre pár sorral feljebb hivatkoztam, a megkérdezettek 11%-a azt felelte: a szerződés kikényszerítésében nem riadna vissza az erőszaktól.

A magyar köznyelv igen széles értelemben használja a „maffia” szót, s szinte minden szervezett bűnözést így nevez. Valójában a maffia egy „őrző-védő szervezet”, illegális magánrendőrség, amely azoknak a vállalkozóknak az érdekeit, akik oltalma alatt állnak, akár erőszakkal is érvényre juttatja. Egyik hagyományos funkciójuk a pénzbeszedés, a tartozás behajtása. Az üzletemberek egy része kéri a maffia oltalmát, másokra rákényszerítik az őrző-védő szolgáltatást. Mindenesetre vegyük észre, hogy a maffia (a szó eredeti értelmezésében használva ezt a kifejezést) valóságos igényt elégít ki. Kikényszeríti a magánszerződést ott, ahol azt az erre hivatott legális szervezetek képtelenek megtenni. A maffia ott válik nagyhatalommá, ahol különösen hézagosa a törvény, lassú és megvesztegethető a bíróság és nem működik a végrehajtás.

Egyik fiatal kutatónk, az olasz Federico Varese, aki doktori disszertációját az orosz maffiáról írta, a Collegium Budapest project keretében azt vizsgálta, hogyan próbálkozott az egyik orosz maffiaszervezet azzal, hogy multinacionális szervezetté nője ki magát. Az első kísérlet Olaszországban folytatta. Nem Dél-Olaszországban, mert ott már foglalt a terep, hanem Észak-Olaszországban. Tetemes legális beruházásokat hajtottak végre, hogy tisztas vállalkozás hírébe kerüljenek. Próbálkoztak volna igazi maffiaszolgálat kiépítésével, de a kísérlet megbukott. Közgazdász nyelven szólva, nem a kínálattal, hanem a kereslettel volt a baj. Az észak-olaszországi üzleti élet megbízik a törvény erejében, a magánszerződés állami kikényszerítésében, és nincs kereslete arra, hogy ezt a maffia tevékenységével pótolja.

Elgondolkodtató, hogy ugyanez az orosz maffia – legalábbis néhány éven át – „eredményesen” tudott tevékenykedni Magyarországon, amint azt a kutató által megismert rendőrségi anyagok tanúsítják. Nálunk sajnos volt kereslet az ilyesfajta szerződés-kikényszerítésre, őrző-védő szolgáltatásra.

Megkísérlek néhány általánosabb következtetést levonni az elmondottakból. A magánszerződés megkötése és megvalósítása nem két elszigetelt szerződő fél magányos aktusa. Háromféle társadalmi mechanizmus alkotja azt a közeget, amelyben a tranzakciót előkészítik és végrehajjták:

- 1) A törvényes-jogi-bürokratikus mechanizmus. Ez állami úton kényszeríti ki a magánszerződés megvalósítását.
- 2) A morális-asszociatív mechanizmus. Ez a résztvevő felek tisztességére és kölcsönös bizalmára épül. A tisztességes viselkedés erősíti a reputációt. Nem ellenséges, hanem társas, kooperatív viszony van a szerződés két oldalán álló felek között.
- 3) Az agresszív mechanizmus. Ez a törvényen kívüli, közvetlen erőszakra épül.

A három mechanizmus között kétféle reláció jöhet létre.

Az első reláció az első és második mechanizmus társulása. Ez egészséges komplementaritást alakít ki. A két mechanizmus kölcsönösen erősíti egymást. Minél inkább bízhat az üzletember, a vállalat a magánszerződés törvényes kikényszerítésében, annál ritkábban kell bírósági eljárást igénybe vennie. A „beperelek!” kijelentés hihető fenyegetés (credible threat), s ez akkor is hatásos, ha ritkán alkalmazzák. Az üzleti világ szereplői megértik, hogy a tisztességtelen viselkedésre rá lehet fizetni, míg a tisztességes viselkedés olyan befektetés, amely megtérül.

Minél nagyobb a kölcsönös bizalom az üzletfelek között, annál kevesebb a per. Ez csökkenti a bíróság leterheltségét, gyorsítja a peres ügyek intézését, ami tovább erősíti a törvényes-jogi-bürokratikus mechanizmus tekintélyét.

A második relációban az első és második mechanizmus együttesen áll szemben a harmadik mechanizmussal. Itt káros szubsztitúció alakul ki. Ha az első két legális mechanizmus nem működik rendesen, akkor a vákuumot a harmadik, az illegális mechanizmus tölti ki. Minél inkább használja fel az üzleti világ a harmadik mechanizmust, minél inkább él illegális eszközökkel, annál inkább csökken a törvény tekintélye, és annál inkább félnek egymástól az üzleti világ szereplői, annál kevésbé bíznak egymásban. Ebben a viszonylatban tehát ördögi kör alakul ki, amelyben a káros folyamatok kölcsönösen erősítik egymást.

Az elmondottakból fontos következtetés adódik a társadalmi cselekvés szempontjából. Hibás stratégia a bűnözés, a maffia, a kriminalitás elleni küzdelemre összpontosítani a figyelmet, amikor az üzleti világ tisztességéért akarunk küzdeni. Nem mintha ez nem lenne fontos és szükséges – de nem ez az elsődleges teendő. Ennél fontosabb az első és a második mechanizmus erősítése, mert az eleve szűkíti a harmadik mechanizmus életterét.

A bizalmat érdemlő állam építése

Írásom előző fejezete a vevő és az eladó közti kapcsolattal, azaz egy horizontális viszonylattal foglalkozott, bár már az ott leírt interakciókban is szerephez jutott az állam. Most váltunk témát, s helyezzük az okfejtés előterébe az állam és az állampolgár közötti vertikális viszonylatot. Mi szükséges ahhoz, hogy erősödjék a bizalom az állam és az állampolgár (vagy az állam és a legalsóbb szinten lévő szervezetek, pl. vállalatok) között?

Elgondolkodtató az a nézőpont, amelyet kutatócsoportunk egyik tagja, Russell Hardin professzor, a politikai elmélet neves amerikai művelője képvisel több írásában. Ne a bizalomból, hanem a bizalmatlanságból induljunk ki, abból, amit Hardin Liberal Distrustnak nevez.⁵ Ne tékozzunk bizalmunkat.

Gondoljuk először végig a politikusok viselkedését. Tartózkodom az általánosító ítéletektől. Sokat közülük nemes szándékok vezetnek, az emberiség ügyének szolgálata, magasztos eszmék védelmezése vagy legalábbis valamely réteg, csoport, földrajzi körzet vagy választókerület érdekeinek hűséges képviselése. De a nemes szándékok keveredhetnek kevésbé nemesekkel, a hatalom megragadásának és megtartásának hajszolásával, a szavazatok maximalizálásával, politikai és gazdasági klientúra kiépítésével, netán saját maguk, családjuk és barátaiuk jövedelmének meggyarapításával. A nemes és nemtelen motívumok kombinációja egyedenként eltérő, de elég ritka az a szent, akit a 100%-os altruizmus motivál. Sok politikus képtelen tárgyilagosan ítéletet alkotni, politikai filozófiája, saját pártja iránti lojalitása egyoldalúságra és részrehajlásra készíteti.

Az államról szólva a másik karakter, amelyet megszemélyesíthetünk, a bürokrata. Róluk szólva sem szabad általánosítanunk. Sokan közülük elég közel állnak a Max Weber-i bürokrata ideáljához, a közszolgálat kompetens és tisztességes munkatársához, akit szakmai lelkiismeret és a közérdek vezérel. Ám sok bürokrata viselkedését nem csak a közérdek szolgálata motiválja, hanem a bürokrácia (vagy egyes bürokratikus csoportok) saját érdekeinek érvényesítése is. Többnyire nem közömbösesek az anyagi előnyök iránt, egy részük pedig nem tud ellenállni a korrupció csábításainak.

Az állam és a társadalom intézményeit úgy kell berendezni, hogy reálisan számolunk a politikusok és a bürokraták viselkedésének negatív vonásaival is. Éppen mert bizonyos fokig bizalmatlanok vagyunk az állammal szemben, és óhatatlanul bizalmatlanoknak is kell maradnunk, megfelelő intézményeket kell kiépítenünk az állampolgárok és szervezeteik védelmére.

Természetesen a legfontosabb ebből a szempontból a képviselői demokrácia, a parlament hatékony működése, a kormánypártok és az ellenzéki pártok közötti politikai versengés. A Collegium Budapest-project ezzel – bármennyire is tisztában voltunk alapvető jelentőségével – aránylag keveset foglalkozott.

A másik hatalmi ágazat, az igazságszolgáltatás szerepéről már szó volt a jelen cikk előző fejezetében.

Itt most a bizalomépítés néhány más instrumentumáról, a lakosság érdekeit védelmező néhány egyéb intézményről szeretnék szólni. Öt instrumentumot emelek ki.⁶

1) Partecipáció a törvényjavaslatok előkészítésében. A törvény iránti bizalmat erősíti, ha a lakosság úgy érzi, hogy – legalábbis különböző szószólóin és érdekképviselőin keresztül, de esetleg közvetlenül is – részt vett a törvények előkészítésében. A partecipáció megszervezését vagy teljesen elmulasztják a posztoszocialista országokban, vagy csak tessenék-lássék módon, felületesen valósítják meg. A szocialista jogalkotás koreográfiájához is hozzátartozott az ún. „társadalmi vita”, azaz egy-egy fontosabb javaslatot előzetesen megvitattak valamely „érdekképviselővel”, azaz a párt által delegált vezetők által irányított illetékes szakmai szervezettel. Ehhez képest talán mutatkozik némi haladás. Ám igazi vitára, a különböző érdekek és szakmai vélemények nyílt és őszinte összecsapására nem igen kerül sor.

A posztoszocialista országokban a törvény-előkészítésben való partecipációt nem szabályozza külön törvény, hanem ez rá van bízva a mindenkori kormány és a minisztériumok önkéntes buzgalmára. Nem ütközik törvénybe, ha tökéletesen mellőzik ezt a folyamatot. Olyan törvényre lenne szükség, amely előírja a lakossági meghallgatás megszervezésének a minimumát, kijelöli a meghallgatás formáit, és kötelezővé teszi az érdekképviselők tájékoztatását és véleményük meghallgatását.

Hadd tegyek ehhez hozzá mindjárt egy figyelmeztetést. Tegyük fel, hogy lesz ilyen törvény. Mint minden jogszabály, ez is hézagos lesz. Vagy következetesen és nagy erőbedobással próbálja a kormányzat végrehajtani, vagy csak immel-ámmal, a látszat kedvéért. És az sem biztos, hogy a lakosság odafigyel-e majd, vagy úgy gondolja: a törvényalkotás a politikusok és a jogászok dolga.

2) Pártatlan, semleges intézmények.⁷ Először néhány példával érzékeltetem, milyen intézményekre gondolok itt:

- központi bank,
- a bankrendszert, esetleg valamennyi pénzügyi szervezetet felügyelő szerv,
- tőzsdefelügyelet,
- állami számvevőszék,
- energiahivatal,
- monopóliumellenes, a versenyt védelmező szerv.

Mi a közös ezekben az intézményekben? Azt várjuk el tőlük, hogy távol maradjanak a belpolitika mindennapos küzdelmeitől, tehát ebben az értelemben is pártatlanok és semlegesek legyenek. Kizárólag szakmai szempontok szerint hozzák meg döntéseiket. Vezetőik és munkatársaik integritása és szakmai hozzáértése legyen garancia arra, hogy a politika, valamint a szűk szakmai és rétegérdekek felett állnak. Láthatjuk, hogy az elvárások hasonlítanak azokhoz, amelyeket a független bíróságokkal szemben támasztunk. Amíg azonban a bíróság – a hagyományos államelmélet értelmében – az állam elkülönült ágazata, itt most olyan intézményeket soroltunk fel, amelyek a végrehajtó ágazat körébe tartoznak. A felsorolásban említett hat intézményt csak szemléltetésül hoztam fel, számuk ennél jóval nagyobb. Nem csupán a gazdaság állami regulálására és/vagy felügyeletére szolgálhatnak, hanem más szférákra is.

Bármelyiket vesszük szemügyre tüzetesebben az ebbe a kategóriába tartozó felsorolt intézmények közül, egész sor problémába ütközünk az említett elvárások teljesítése szempontjából. A nehézségek a pártatlan-semleges intézmények vezetőinek kiválasztásával és kinevezésével kezdődnek. A vezetőket nem a gondviselés jelöli ki. Valakinek (pl. a miniszterelnöknek, a parlament elnökének vagy a köztársaság elnökének) a kezébe van letéve az a jog, hogy javaslatot tegyen a kinevezésükre, valaki vagy valakik megvizsgálják alkalmasságát, majd konfirmálják a javaslatot, és végül valaki aláírja a kinevezési okmányt. Emiatt már a kinevezéskor sincs szó igazi függetlenségről. A semleges intézmény vezetője igenis híve lehet valamely egyoldalú politikai filozófiának, igenis lojális maradhat ahhoz a politikai erőhöz vagy politikai személyiséghez, amely vagy aki a funkciójába emelte.

A bizalom egyik feltétele az elszámoltathatóság (accountability). Ez sok esetben vagy egyáltalán nincs biztosítva, vagy eléggé üres formalitás. Elszakad a kapcsolat a megbízás és a teljesítmény között. Egyfelől a pártatlanságot és a függetlenséget segíti elő az, hogy az ilyen intézmény vezetőjét rendszerint hosszú időszakra (esetleg egész életére) nevezik ki. Másfelől ennek a gyakorlatnak is megvan a visszas hatása: még inkább meggyengül az elszámoltatás, s nincs mód a vezető leváltására még gyenge teljesítmény esetén sem.

A demokratikus államszervezet sajátos ellentmondásával állunk itt szemben. A demokrácia kulcsfontosságú garanciája a többpártrendszer, a pártok rivalizálása és a kormány függése a parlament többségétől. Ugyanakkor azzal szeretnénk bizalmat kelteni egyes állami funkciók ellátása iránt az állampolgárban, hogy megnyugtatójuk őt: ezt a funkciót pártatlanul végzik a pártoktól, a belpolitikától és a parlamenttől független szakemberek. A reprezentatív demokrácia iránti bizalmat azzal erősítjük, hogy fontos döntéseket átadunk nem-választott tisztviselőknek. Olyan ellentmondással állunk itt szemben, amely elméletileg sincsen kellően tisztázva.

3) Referendum. Nem meglepő, hogy a közvetlen demokrácia intézményének széleskörű alkalmazását elsősorban a kutatócsoport svájci tagja, Bruno Frey professzor ajánlotta.⁸ Felhívta a figyelmet az intézmény számos előnyös vonására.

Parlamentí és helyhatósági választásoknál a lakosság egy pártra vagy egy személyre szavaz. Ilyenkor egy „csomagot” választ, hiszen a párt vagy az egyén meghatározott álláspontot képvisel egész sor ügyben. Lehet, hogy a választó nem ért egyet az általa választandó párttal vagy egyénnel egész sor konkrét kérdésben, de mivel általános politikai filozófiájával, viselkedésével és a legtöbb kérdésben való állásfoglalásával szimpatizál, ráadja a szavazatát. Szavazatával megveszi az egész „csomagot”, azt is, amit helyesel, de azt is, amit tulajdonképpen inkább elvetne. A referendum módot ad arra, hogy az állampolgár ne ilyesfajta „csomagra” szavazzon, hanem egy-egy világosan körülhatárolt kérdésben foglaljon állást. Ez

konkrétebb, szakszerűbb, konstruktívabb gondolkodást, nagyobb állampolgári felelősségérzetet alakít ki. Az így útjára indított állami cselekvés iránt nagyobb bizalmat érez majd az állampolgár.

Nemcsak országos horderejű ügyekben lehet referendumot kiírni, hanem olyan kérdésekben is, amelyek csupán egy szűkebb közigazgatási körzetre, városra, községre vonatkoznak. Ily módon újabb lehetőségek kínálkoznak a döntéshozatal decentralizálására.

Mindezeket a referendum mellett szóló érveket elismerve, itt is szükség van óvatosságra intő figyelmeztetésre. Nem igaz, hogy a népszavazás, a referendum intézménye teljesen meg tudja kerülni a szokványos belpolitikai életet. A referendumot sok esetben – nyíltan vagy burkoltan – pártok, szervezett politikai erők kezdeményezik, s ugyanezek az erők befolyásolják, esetleg valósággal manipulálják a szavazókat.

Mindenképpen jogos Frey professzor figyelmeztetése: nem lehet fejest ugrani a közvetlen demokráciába, hanem tanulni kell azt, hogy miképpen éljünk vele. Fokozatosan kell bevezetni a lakosság népszavazásos megkérdezését az állam és a jogalkotás kisebb-nagyobb ügyeiben.

4) Civil szervezetek (Non-Governmental Organizations — NGO). Fontos bizalomépítő szerepet játszhatnak a különböző nem-kormányzati szervezetek és társadalmi egyesületek.

A vitákban többször szóba került Robert Putnam immár klasszikusnak számító műve az észak-olaszországi demokratikus intézményekről.⁹ Putnam adatokkal igazolta, hogy szoros pozitív korreláció van egyfelől az NGO-k és társadalmi egyesületek száma és aktivitása, másfelől a társadalom tagjai közötti kölcsönös bizalom között. Az általános bizalom „társadalmi tőkét” alkot, s ez annál nagyobb, minél több egyesületben és nem-kormányzati szervben minél tevékenyebben kerülnek egymással kapcsolatba az állampolgárok.

Putnam úttörő munkája során számos empirikus vizsgálatot végeztek. Ezek egy része alátámasztotta az eredeti elméletet, de akadtak ellenbizonyítékok is. Valóban vannak a politikai megosztottság felett álló szervezetek – viszont sok az olyan szervezet is, amely nyíltan vagy burkoltan valamelyik politikai erő befolyása alatt áll, vagy annak kezdeményezésére jött létre. Minél megosztottabb a társadalom különböző dimenziók (pl. politikai álláspont, etnikai vagy vallási hovatartozás) szerint, annál inkább bizalmatlan az egyik „civil society” szervezet a másik iránt. A civil társadalom fejlettsége, hálójának sűrűsége erősíti is, gyengíti is az egymás iránti kölcsönös bizalmat.

5) Nemzetközi szervezetek. Magyarországon megjelenő cikkben első helyen az Európai Uniót kell megemlíteni. Emellett igen fontos szerepet játszanak a nemzetközi pénzügyi intézmények, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank, továbbá a Nemzetközi Egészségügyi Szervezet, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és az ENSZ más intézményei.

Az állampolgár számára megnyugtató az a tudat, hogy a nemzeti kormány, a hazai politikusok és bürokraták visszaéléseivel és mulasztásaival szemben védelmet nyújthat különböző nemzetközi szervezetek beavatkozása. Nemrég tapasztaltuk ezt a SARS-járvánnyal kapcsolatban, amikor a WHO erélyes fellépése kellett ahhoz, hogy Kínában végre napvilágra kerüljön a probléma, és megfelelő intézkedéseket hozzanak. Nem is egy esetben az IMF védi meg valamelyik posztoszocialista ország hosszú távú gazdasági érdekeit a nemzeti kormány populista költségesével, hibás gazdaságpolitikájával szemben.

Ismét következhet a figyelmeztetés. A tapasztalat is bizonyítja, hogy egyetlen nemzetközi szervezet sem tévedhetetlen. Nem ritka, hogy a beavatkozás inkább káros, mint hasznos. S még ha a nemzetközi szervezet álláspontja helyes lenne is, nem biztos, hogy képes érvényesíteni az érintett ország kormányának és bürokráciájának ellenállásával szemben.

E fejtegetések végére érve néhány általános megjegyzést tennék. Refrénszerűen tért vissza mind az öt pont végén a figyelmeztetés: igen, hasznos szerepet játszhat a szóban forgó intézmény – de ez a befolyás korlátozott, problematikus, sőt esetleg visszajára fordulhat. Bármilyen intézmény jogaival és hatáskörével vissza lehet élni. A legjobban megtervezett és megszervezett intézményt is ki lehet játszani.

E gondolatot érdemes továbbfűzni a társadalomtudományi elméletekre vonatkozóan. Elsősorban saját diszciplínámról, a közgazdaságtudományról szeretnék néhány megjegyzést tenni. Hosszú időn át szinte pejoratív minősítésnek hangzott, amikor valakiről azt mondták: „institucionalista közgazdász”. Ez azt jelentette, hogy nem ért a gazdasági jelenségek igazi analiziséhez, nem tud modellt szerkeszteni, és annak segítségével következtetéseket levonni, hanem verbálisan írja le a gazdaság intézményeit.

Néhány éve megfordult a helyzet. Talán Douglass North Nobel-díjához köthető a fordulat deklarációja.¹⁰ A Nobel-díj demonstratív módon ismerte el az institucionalizmus tudományos jelentőségét. Azóta nem csak új lendületet kapott ennek a megközelítésnek az alkalmazása, hanem – amint az más hasonló helyzetekben is be szokott következni – valóságos divattá vált. Megjelent a túlzás, egy sokszor jól használható, helyes szempont egyoldalú erőltetése. Bármilyen problémába ütközünk, megvan a kész válasz: a bajt az okozza, hogy nem megfelelőek az intézmények. A megoldást pedig az jelenti, hogy megfelelő intézményeket kell kiépíteni. A közgazdász szakmáról bizonyára elmondható, hogy mostanában ebbe a végletbe esett, de hasonló jelenségek mutatkoznak más társadalomtudományokban is.

Írásom első két fejezete nyomatékosan hangsúlyozta, mennyire fontosak az intézmények. A feladat ellátására alkalmas intézmény tudatos megszervezése és/vagy spontán kifejlődésének megengedése és biztatása nélkülözhetetlen. Ám a legjobbnak látszó intézménnyel is vissza lehet élni. Nem kívánok ezen a helyen módszeres áttekintést adni arról, hogy milyen egyéb tényezők játszhatnak szerepet, hanem csupán egyet emelek ki, s ez a szervezet élén álló egyén személyisége. Bármit ír elő valamely „pártatlan”, „semleges” állami intézmény függetlenségéről a törvény, ez merő illúzióknak bizonyul, ha az elsőszámú vezető szolgalelkű akár a mindenkori kormány, akár valamely más politikai erő irányában. Hiába épül az intézmény arra az elvárásra, hogy az élén álló egyénnek a hozzáértést, tárgyilagosságot és erkölcsi integritást kell megtestesítenie, ha valójában inkompetens, részrehajló, elfogult, sőt talán még korrupt is.

A posztoszocialista országokban jó esélyek vannak arra, hogy sorra meghozzák az alkalmas törvényeket és más jogszabályokat, amelyek egy korszerű demokráciát és magántulajdonon alapuló piacgazdaságot jellemeznek. Ez szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy bizhassunk az államban. Hogyan működik a vezetők kiválasztódásának szelektációs mechanizmusa? Kik azok, akik személyükben felelősek az intézmények működtetéséért? Alkalmasak-e feladatuk ellátására? Kinevelődnek-e azok az emberek, akik alkalmasak az új feladatokra?

A bizalom építésének stratégiája

Az előző fejezet végén feltejt kérdés elvezet ahhoz a problémakörhöz, amelyet írásom harmadik témájaként jelöltem meg. Mi legyen a bizalom erősítésének stratégiája? Van-e olyan „kulcsfeladat”, amelynek energikus teljesítése egyszerre csak nagy lökést ad az egész folyamatnak? Vagy a régi leninista formulával szólva, van-e a feladatok láncolatában „döntő láncszem”?

Kutatócsoportunk svéd tagja, Bo Rothstein politológus szerint a legfontosabb feladat annak elérése, hogy az állami bürokrácia tisztességes, szakértő és megvesztegethetetlen legyen.¹¹ Svédországban a lakosság hozzáértőnek és tisztességesnek tartja az állami bürokráciát, s ennek példamutató hatása van, kisugárzik az üzleti világra és a társadalmi élet más szféráira is.

A kutatócsoport egyik amerikai tagja, Eric Uslaner, aki román társszerzővel együtt nyújtott be tanulmányt, a vitákban és korábbi könyvében azt az álláspontot fejtette ki, hogy a kulcskérdés a nevelés.¹² A társadalom tagjait úgy kell szocializálni, hogy viselkedésüket áthassák a tisztesség normái.

Magyarországon – nem deklarált programként, hanem a közélet gyakorlatában – a korrupció, a közpénzek felhasználásában mutatkozó visszaélések elleni harc került a figyelem középpontjába. Eközben a tisztesség és bizalom számos más összefüggése teljesen elsikkad a parlamenti vitákban, a televízióban és a nyomtatott sajtó írásaiban. Alig esik szó arról, hogyan csapja be az egyik üzletember a másikat, az eladó a vevőt, az építető az épület jövőendő tulajdonosát, az adós a hitelezőt. Szinte senki sem firtatja – egy-két kivételes esemény okozta vihartól eltekintve – az ún. pártatlan, semleges intézmények működésének szakmai színvonalát és elfogulatlanságát.

A Collegium Budapest kutatócsoportjában nem alakult ki konszenzus a teendőket illetően. Ezt nem is tekintettük feladatunknak. Ha a kormány vagy a parlament bizottságot kér fel egy probléma tisztázására, elvárható, hogy munkájuk eredményeképpen gyakorlati javaslatokat tegyenek, amelyeket – a bizottságon belüli kölcsönös engedmények és kompromisszumok árán – maga a bizottság elfogad, és saját ajánlásaként terjeszt fel a megbízóknak. Mi nem alkottunk „bizottságot”. Egy izgalmas téma kutatói vagyunk, akiknek az első feladata az, hogy magát a problémát élesen feltárják, a bajokat okozó tényezőket megtalálják, és minél mélyebbre hatoljanak az ok-okozati összefüggések megismerésében. Volt közöttünk olyan, aki eljutott gyakorlatias javaslatokig, mások megálltak a probléma elemzésénél. Volt olyan ajánlás, amellyel mindenki vagy majdnem mindenki egyetértett, más javaslatok körül éles vita alakult ki a csoporton belül – és ez így van rendjén.

Saját véleményem szerint nincsen „kulcsfeladat”, nincsen „döntő láncszem”. Nincsen, és ne is keressünk. Igen összetett feladathalmazzal van dolgunk. Ez a rövid írás talán már eddig is 10 vagy 15 feladatot említett, amelyek mindegyike igen fontos. S amint az a bevezetőben hangsúlyoztam, írásom a nagy és átfogó témának, a tisztesség és bizalom kérdéskörének csupán töredékét tárgyalja.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a nagy téma bármely részét, tüstént előkerül néhány feladat, amelyet okvetlenül el kell végezni. Ha elhanyagolnánk, akkor éppen itt harapódnának el a visszaélések, itt válna lehetetlenné a kölcsönös bizalom. Nincs mód villámháborúra. Olyan hadjárat ez, amelyben folytonosan valamennyi fronton támadni kell.

A stratégia megtervezésekor az egyik fontos kiindulópont az, hogy – noha a világ minden részében mutatkozó jelenségekről van szó – mi történetesen egy meghatározott zónában élünk, a poszt-szocialista átmenet társadalmában. Sok probléma, köztük azok is, amelyeket ez az írás érintett, egyaránt felvetődik minden országban. De azért a jelen állapotig elvezető történelmi múltnak nagy szerepe van abban, hogyan kell hozzányúlni a megoldáshoz. Ez a sokszor emlegetett „path dependence”. Két ország, még ha első látásra igen hasonló a pillanatnyi állapota, más és más, ha eltérő történelmi ösvényen jutott el ehhez az állapothoz. Bármily magától értetődő is pl. egy történész számára ez a szemlélet, sokszor teljesen megfelelnek róla azok, akik külföldön jól bevált intézmények, jogszabályok, szervezeti formák mechanikus átvételét ajánlják.

Két csoportra osztanám a poszt-szocialista országokban végrehajtásra váró teendőket, a megvalósítás dinamikája, valamint a múltból örökölt adottságok figyelembevételével.

Az első csoportba tartoznak a törvényhozási, jogalkotási és intézményépítési feladatok. Olyan jogállam kiépítése, amely konform a politikai demokráciával és a magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdasággal. Ez garantálja a gazdaság szereplői közötti bizalom megerősödését, ez védelmezi az állampolgárt a hivatallal szemben, ettől válik az állam inkább méltóvá az állampolgárok bizalmára.

Milyen örökséget hagyott ebben a vonatkozásban a szocializmus? A konszolidált szocialista rendszerben szó sincs forradalmi, törvényen kívüli állapotról. Ellenkezőleg, milliányi jogszabálynak és állami utasításnak van alárendelve minden cselekvés. Ezt az igen sűrű szövedéket nem tépte szét az 1989–90-es fordulat néhány drámai kardsuhintással. Néhány országban (pl. Romániában) voltak kivételes események. A régió egészét azonban sokkal inkább a békés átmenet jellemezte. Sok-sok kis részletben, apránként bontották fel és szőtték újjá a jogrend szövedékét. Ez kevésbé látványos, de bizonyára hatékonyabb és kíméletesebb folyamat. Minden örökölt jogszabály érvényben maradt, amíg azokat egyenként hatályon kívül nem helyezték. A korábbi törvények egy részét mélyrehatóan revideálni kellett, vagy esetleg teljesen újjal kellett pótolni. Sok új törvényt kellett alkotni olyan cselekmények és viszonyok szabályozására, amelyek a szocializmusban nem is léteztek.

Martin Raiser, az Európai Bank főmunkatársa, kutatócsoportunk egyik tagja statisztikai adatokkal is alátámasztotta a következő összefüggés létezését: minél előrehaladottabb az intézményi és jogi reform, minél jobban működik a kormányzat, és minél inkább méltányosnak tartják a bíróságok működését, annál erősebb a kölcsönös bizalom az üzleti partnerek között.

A jogállam kiépítése eljuthat egy állapothoz, amikor már kijelenthető: a feladatot alapjában véve sikerült elvégezni. Ebből a szempontból tehát a szóban forgó poszt-szocialista ország utolérte azokat, amelyekben – a több évtizedes szocialista kitérő nélkül – töretlenül érvényesült és fejlődött a modern demokratikus jogállam. A poszt-szocialista régióban jó néhány ország már eljutott ehhez a ponthoz. A szakértők ide sorolják a reformokban élen járó országokat, többek között Magyarországot, Lengyelországot, Csehországot, Szlovéniát és a balti országokat. Más országok szembetűnően távol vannak még az érett demokratikus jogállam állapotától, s a szükséges útnak talán csak a felénél tartanak. Ide sorolhatnánk pl. a Szovjetunió legtöbb utódállamát, főként a nyugati és a déli zónákban. De még ezekre a vonatkozóan is egyértelműen meghatározható, melyek azok a jogalkotási és intézményépítési feladatok, amelyeket belátható időn belül kell és lehet teljesíteni.

Természetesen ezzel nem zárult le egyszer és mindenkorra a folyamat. Folyamatosan szükség lesz a meglévő törvények javítására, az intézmények továbbfejlesztésére. A technika és a tudomány fejlődése, a népesség alakulása, az egyes országokat körülvevő külvilágban végbemenő átalakulások és számos egyéb változás új jogalkotási és intézményépítési igényeket vet fel. Ennyiben véget nem érő feladattal állunk szemben. Ennek ellenére az elmondottakból is érzékelhető, hogy a munka zömét a poszt-szocialista átmenet elején kell elvégezni. A feladat nem oldható meg sokk-terápiával, rohamlépésben, hanem sok éven át, fokozatosan kell előrehaladni. Mégis, történelmi léptékkel mérve, ez az időszak nem hosszú. Nem vesz igénybe többet egy-két évtizednél. S ha ez alapján véve végbement, attól kezdve már csak a jogállamiság „karbantartására” és „felújítására” lesz szükség, az első nagy „beruházás” megtörtént.

Más a helyzet a feladatok második csoportjával. Sokféle teendőt sorolunk ide, de valamennyiről elmondható: az emberek mentalitásával függnek össze.

A teendők dinamikája annyiban hasonlít a fentebb tárgyalt első csoportéhoz, amennyiben a kezdetekben itt is a múlt örökségével kell megküzdeni. A kommunista rendszerben a bizalom és a bizalmatlanság sajátos kombinációja alakult ki az emberekben. Megbízom a barátomban – de nem tudom, vajon az, aki nem tartozik legközelebbi, leginkább meghitt barátaim közé, nem besügő-e? Eleve bizalmatlan vagyok a párt-állam minden szervével szemben, legyen az rendőrség, adóhivatal vagy tanács.

Sokféle bizalmi háló köti össze az embereket. Ha valamiben hiány van, az ember inkább számíthat arra, hogy szívességért-szívésséget alapon megkapja a háló más tagjától, mint hogy tisztességes áron, tisztességes üzleti kapcsolatban hozzájusson.

Az állam becsapása nem minősül szégyellnivaló, tisztességtelen viselkedésnek. Ellenkezőleg, civil kurázsinnak, politikai tettnek számít. Nemcsak a felnőttek gyakorolják, de még gyerekeiket is erre oktatják.

S ekkor jön 1989–90. Hogyan is számíthatnánk arra, hogy ezek a mély beidegződések könnyen elmúlnak?

A 90-es évek közepén hallgattam egy „betelefonálás” rádióműsort, amelyben a rádióriporter a következőkre szólította fel a hallgatókat: mondják el, hogyan sikerült egy-egy külföldi útról hazatérve átverni a vámosokat. Mondják el a legérdekesebb, legizgalmasabb kalandjaikat. Sorra telefonáltak az emberek, elhencegve azzal, hogyan sikerült a jogszabályt megsérteni, és az államot becsapni. Nincsenek illúzióim, még a leginkább törvénytisztelő

országokban is előfordulnak ilyen esetek. A fő különbség nem a vámcshalások gyakoriságában van, hanem azok társadalmi elfogadottságában. Az USA-ban vagy Norvégiában a rádióriporter nem tenné fel ezt a kérdést, s a vámmal ügyeskedők nem dicsekednének el a hóstetteikkel. Mindenütt előfordul adócsalás. De érett demokráciában ezt szégyellik, s nem büszkélkednek vele társasági összejöveteleken.

A poszt-szocialista átalakulás morális megzavarodottságot idézett elő. Sokak fejében tovább élnek régi morális elvek, másokra egyszerre hatnak a régi és az új – valójában egymást kizáró – normák. Egyetlen példát említek. Gyakran találkozunk azzal, hogy az emberek nem tudják, mit gondoljanak mások jövedelmének és vagyonának gyarapodásáról. Kutatócsoportunk egyik tagja, Örkény Antal, társszerzőivel együtt figyelemreméltó kutatást végzett ezzel kapcsolatban.¹³ Több külföldi országban és Magyarországon feltették a kérdést különböző embereknek, hogy szerintük milyen tényezők játszanak szerepet mások meggazdagodásában? Mindenütt több tényező lehetősége merült fel: jó munka, összeköttetés, tisztességtelenség. Sehol sem zárták ki egyik tényezőt sem. Az viszont igen jellemző, hogy Magyarországon jóval magasabb volt azok aránya, akik főképpen az összeköttetésben és – ami a leginkább elszomorító – a tisztességtelenségben látták a gazdagság forrását. Nem tudjuk megállapítani, hogy a valóságban melyek az igazi arányok. Az azonban mélyen jellemző az emberek mentalitására, hogy ez a percepció. Az emberek számottevő része nem tud megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy tisztességes úton is lehet sok pénzt keresni, holott ez a kapitalizmus egyik fontos jellegzetessége.

A jogalkotási-intézményépítési feladatcsoportról azt mondtam, hogy a munka zöme egy-két évtized alatt elvégezhető. Nem számíthatunk arra, hogy a mentalitás megreformálásán ugyanennyi idő alatt nagyjában-egészében túl leszünk. A folyamat sebessége az egyén habitusától függően erősen szóródik, van, akinél gyorsabb, van, akinél lassabb. Továbbá egy adott egyén gondolkodási és érzelmi világán belül is van, ami gyorsabban és van, ami lassabban változik. Igazából csak akkor fog ez felgyorsulni, amikor mi, az idősebb nemzedékek átadtuk a helyünket a fiatalabbaknak. Azoknak, akik már eleve másként szocializálódtak, más hatásokra alakultak ki morális normáik és viselkedési reflexeik.

Mindez nem jelenti azt, hogy ebben a tekintetben egyszerűen csak az időre kell bízni a változást, s egyébként mindenki passzívan figyelheti a körülöttünk burjánzó tisztességtelenséget és az embereket nyomasztó bizalmatlanságot.

A feladatok a neveléssel és oktatással kezdődnek, a családban, az iskolában, az egyetemen. Rendkívül sokat használhat (és árthat) a sajtó és a televízió. Minden közszereplő, s minden munkahelyi vezető saját szavával és cselekményeivel formálja az állampolgárok tudatát.

Ez véget nem érő feladat. Türelmet és kitartást kívánok önmagának és a poszt-szocialista társadalom minden tagjának ehhez a munkához.

Jegyzetek

- 1 A kutatást a cikk szerzője és Susan Rose-Ackerman professzor (Yale University, Law School) vezette. A kutatás résztvevőiről, általános célkitűzéseiről, szervezeti keretéről, a tanulmányokat megvitató konferenciáról és néhány kutatási eredményről részletes információk találhatóak honlapunkon: www.colbud.hu/honesty-trust. A témakörnek óriási nemzetközi irodalma van. Bevezető áttekintésként Susan Rose-Ackerman két írását ajánlanám: *Trust and Honesty in Post-Socialist Societies*. *Kyklos*, 2001/54, 415–443. és *Trust, Honesty and Corruption: Reflections on the State-Building Process*. *Archives of European Sociology*, 2001/42, 526–570. Közel 40 tanulmány készült a collegiumi kutatás keretében. Ezek egy része tavasszal angol nyelven két kötetben jelenik majd meg a Macmillan–Palgrave kiadónál.
- 2 Először 2003. április 5-én a Beszélő és a Rubicon szerkesztősége által történelemtanárok számára rendezett Európai Unió: Érdek- és értékközösség konferencián tartottam előadást a címben jelzett témáról. Erre a szóbeli előadásra épül az itt közzétett írás. A fogalmazás során nem törekedtem szigorú akadémiai tanulmány kidolgozására, hanem igyekeztem megtartani az élőbeszéd stílusát.
- 3 Lásd Martin Raiser, Alan Rousso, and Farnklin Stein: *Firms Trust? Evidence from a Survey of 26 Transition Economies*. Collegium Budapest, 2003. A legtöbb tanulmány, amelyre itt és a következőkben hivatkozom, a Collegium Budapest Honesty and Trust Project keretében benyújtott munkaanyag (discussion paper). Egyelőre még nem tudunk nyomtatott publikációkra hivatkozni. Csupán azoknál a munkáknál adom meg a szokásos bibliográfiai adatokat, amelyek nem a collegiumi kutatás keretében készültek.
- 4 Vadim Radaev: *How Trust Is Established in Economic Relationships When Institutions and Individuals Are Not Trustworthy (The Case of Russia)*. Collegium Budapest, 2003. Lásd még Christopher Woodruff: *Establishing Confidence in Business Partners: Courts, Networks, and Relationships as Pillars of Support* című tanulmányát. Collegium Budapest, 2003.
- 5 Lásd Russell Hardin: *Liberal Distrust*. *European Review*, 2001/1, 73–89.
- 6 Az itt következő csoportosítás kialakításában elsősorban Susan Rose-Ackerman: *Public Participation and Government Accountability in Consolidating Democracies: Hungary and Poland* tanulmányára támaszkodtam. Collegium Budapest, 2003.
- 7 Lásd Susan Rose-Ackerman: *Public Participation and Government Accountability in Consolidating Democracies: Hungary and Poland*. Collegium Budapest, 2003 és Sajó András: *Neutral Institutions*. Collegium Budapest, 2003.
- 8 Lásd Bruno Frey: *Direct Democracy for Transition Countries*. Collegium Budapest, 2003.
- 9 Robert D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, 1993.
- 10 Douglass North legnagyobb hatású művei: *Structure and Change in Economic History*. Norton, New York, 1981. továbbá *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, New York and Melbourne, 1990. North 1993-ban kapta meg a Nobel-díjat.
- 11 Bo Rothstein: *Social Capital and the Quality of Government: The Causal Mechanism*. Collegium Budapest, 2003.
- 12 Eric Uslaner és Gabriel Badescu: *Honesty, Trust, and Legal Norms in the Transition to Democracy*. Collegium Budapest, 2003., és Eric Uslaner: *The Moral Foundation of Trust*. Cambridge University Press, New York, 2002.
- 13 Örkény Antal, Csepeli György, Székelyi Mária, Barna Ildikó: *Blindness to Success; Social psychological objectives on the way to market economy in Eastern and Central Europe*. Collegium Budapest, 2003.